

АГРАРНИЙ РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ В КОНТЕКСТІ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ

Ерфан В.Й.

В статті розкрито окремі теоретичні аспекти відтворення аграрного ресурсного потенціалу. Проаналізовано розподіл та використання земельних ресурсів регіону, як однієї з важливих складових аграрного ресурсного потенціалу. Здійснено аналіз ресурсного потенціалу сільськогосподарських угідь і рілля в контексті кількісних і якісних характеристик.

Кількість бібліографічних посилань – 13, мова – українська.

Ключові слова: аграрний ресурсний потенціал, земельні ресурси регіону, сільськогосподарські угіддя та рілля, кількісні і якісні характеристики.

ВСТУП

Дослідженню питань відтворення аграрного ресурсного потенціалу регіону, його кількісному визначенню і практичному використанню завжди приділялася значна увага, оскільки ці питання, передусім в процесі трансформаційних перетворень набувають все більшої актуальності. Проблеми відтворення ресурсного потенціалу аграрного, в тому числі й продовольчого комплексу в цілому, а також їх окремих складових, є актуальними як в науковому, так і прагматичному аспектах. Вирішення важливих завдань функціонування національного агропромислового виробництва, потребує особливих підходів, оскільки йде мова про продовольче забезпечення країни, на основі раціонального використання наявних ресурсів.

В науковій літературі, ще до 90-х років ХХ ст., дослідниками подано декілька методик з визначення величин аграрного ресурсного потенціалу. Однак вони стосувалися засад господарювання в аграрному секторі на принципах командно-адміністративної економіки. Ринкові умови господарювання ставлять нові вимоги щодо відтворення аграрного ресурсного потенціалу, і тому його соціально-економічний аналіз, як економічної категорії, залишається об'єктом вивчення економічної науки.

Серед основних слід відмітити праці таких науковців як В. Г. Андрійчук, І. І. Лукінов, О. М. Онищенко, Б. Й. Пасхавер, що значну увагу приділяли вивченню процесу ефективного використання виробничого, в тому числі й аграрного потенціалу в сільському господарстві; М. А. Лендел досліджував аграрний ресурсний потенціал у змішаній економіці; О. Г. Фонотов, який досліджував особливості планування та управління ресурсним потенціалом, а також О. Е. Юзефович та інші досліджували процеси відтворення аграрного ресурсного потенціалу.

Мета даного дослідження полягає у вивченні особливостей регіонального землекористування в контексті використання та відтворення аграрного ресурсного потенціалу.

При вивченні теоретичних складових ресурсного потенціалу використано методи узагальнення та синтезу, а також порівняльного аналізу та експертні оцінки автора.

Стаття складається зі вступу, двох розділів та висновків. У першому розділі розкрито теоретичні аспекти відтворення аграрного ресурсного потенціалу. Другий розділ містить аналіз використання і відтворення земельних ресурсів, як важливої складової аграрного ресурсного потенціалу регіону.

1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВІДТВОРЕННЯ АГРАРНОГО РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Визначення сутності аграрного ресурсного потенціалу пройшло свій еволюційний розвиток, і активізувалося у 80-х роках минулого століття. При цьому використовувалися різні терміни для відображення зв'язку між ресурсами виробництва і його результатами, а саме: виробничі й ресурсні можливості, об'єктивні умови виробництва, економічний, виробничий, ресурсний потенціал і т.д. У трактуванні О. Г. Фонотова [12, с. 16], ресурсний потенціал представляє собою сукупність запасів і пов'язаний передусім з характеристикою джерел ресурсів. Всі ресурси, що беруть участь у виробничих процесах Б. І. Пошкус [7, с. 46] пропонує поділяти на дві групи: об'єктивні, до яких входять матеріальні, і суб'єктивні, що включають організаційні фактори. В. Г. Андрійчук виділяє дві категорії, це „виробничий потенціал” і „економічний потенціал”, як похідні потенціалу аграрних підприємств і регіонів, і вважає, що ці категорії взаємодоповнюють одна одну. При цьому, наголошує на тому, що кожний з потенціалів має своє власне значення, „виробничий потенціал” характеризується „сукупністю органічно взаємозв'язаних ресурсів сільськогосподарського виробництва, що дозволяють досягнути при відповідних умовах об'єктивно обумовленого

рівня господарських результатів” а „економічний потенціал” виступає як сукупність органічно взаємопов’язаних виробничих ресурсів, що беруть участь на всіх стадіях їх кругообороту [1, с. 8, 13].

Як вважає О. Е. Юзефович „аграрний ресурсний потенціал суб’єктів господарювання, регіонів та країни визначається кількістю, якістю та збалансованістю природних, біологічних, матеріальних та трудових ресурсів, в процесі взаємодії яких реалізується їх інтегральна здатність продукувати відповідні обсяги та види продукції” [13, с. 68]. Таким чином поняття „ресурсний потенціал”, стосується всіх видів економічної діяльності, а слово „аграрний” означає приналежність до галузей сільськогосподарського виробництва, і у взаємозв’язку характеризує здатність до виробництва продукції.

Аграрна політика держави передбачає удосконалення міжгалузевих економічних відносин та формування ресурсних потенціалів у межах національного агропромислового комплексу з врахуванням його структури. Відтворення ресурсного потенціалу має вплив на будь-яку із сфер агропромислового виробництва (за трьохсферною моделлю АПК), оскільки між ними є взаємообумовленість і взаємозалежність. І сфера включає несільськогосподарські види економічної діяльності, які забезпечують сільське господарство засобами виробництва. На формування її власного ресурсного потенціалу значний вплив мають кошти держбюджету, від чого залежить розвиток цієї сфери зокрема, і ефективне функціонування агропромислового виробництва в цілому. Сільськогосподарське виробництво є II сферою АПК, де аграрний ресурсний потенціал формується як на власні кошти сільськогосподарських підприємств, приватних господарських структур, так і на позичені кошти (передусім фінансово-кредитне забезпечення, прямі інвестиційні вкладення). III сфера АПК включає види діяльності, що здійснюють заготівлю, зберігання, транспортування та переробку продуктів землеробства і тваринництва й торгівлю продовольчими товарами. На розвиток III сфери певний вплив має ступінь відтворення аграрного ресурсного потенціалу, оскільки функціонування даної сфери, знаходиться в прямій залежності від об’ємів зростання виробництва сільськогосподарської продукції і сировини, а також своєчасної поставки ї на зберігання і переробку [2, с. 14,15]. Відмічені особливості слід враховувати в процесі відтворення ресурсного потенціалу агропромислового виробництва в умовах ринкових трансформацій.

В процесі формування і використання ресурсних потенціалів кожної із сфер агропромислового виробництва та визначенні підходів щодо їх вдосконалення слід враховувати дію специфічних (галузевих) принципів, виокреслених В. М. Трегобчуком, а саме:

- екологічність та екологіобезпечність стосовно різних природноекономічних умов ведення агропромислового виробництва;
- технологічність, надійність, універсальність і комфортність технічних засобів за високих продуктивних та експлуатаційних показників;
- економічність і енергоекономічність з урахуванням функціонування багатокладної економіки на селі й різних форм господарювання в АПК;
- відповідність вимогам комплексної механізації, автоматизації та комп’ютеризації виробничих процесів у всіх ланках АПК як основи підвищення продуктивності праці і зростання ефективності використання ресурсів [11, с. 9].

Аналіз науково-літературних джерел, [12], [1], [5], [6], [13], [11], дає можливість стверджувати, що відтворення аграрного ресурсного потенціалу базується на концептуальних засадах його формування, а саме:

- аграрний ресурсний потенціал з метою дослідження, теоретичного визначення та здійснення практичного відтворення, цілеспрямованого формування та ефективного використання необхідно розглядати як цілісну динамічну систему ресурсів. Сформований ресурсний потенціал в своєму кількісному і якісному вираженні, в контексті підвищення ресурсозабезпеченості повинен мати здатність забезпечити відповідний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції;
- необхідним є поліпшення ресурсозабезпечення господарств шляхом взаємо-збалансованості складових елементів ресурсної системи цілеспрямованої зміни якісних і кількісних характеристик ресурсів, як матеріальної основи аграрного потенціалу;
- в кожному аграрному підприємстві, районі, в окремому фермерському та селянському господарстві, необхідна якісно нова концепція формування та прогнозування розвитку ресурсного потенціалу з врахуванням жорстких ресурсо-екологічних критеріїв, вимог і обмежень.

2 ОСОБЛИВОСТІ РОЗПОДІЛУ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ РЕГІОНУ

Наукові дослідження у сфері ресурсного потенціалу підтверджують виокремлення п’яти основних видів ресурсів, це: трудові, природні, матеріальні, фінансові та інформаційні [12, с. 16]. Зважаючи на особливості сільськогосподарського виробництва, де основним засобом виступає земля, до складу аграрного ресурсного потенціалу входять – земля, праця, основні (виробничі) засоби, фінансові та інформаційні ресурси.

Земельні ресурси розглядаються як просторово-територіальний базис розвитку продуктивних сил і розселення, як головний засіб виробництва і предмет праці в сільському і лісовому господарстві [4, с. 62]. В даному дослідженні розглянемо земельні угіддя, що використовуються в процесі виробництва сільськогосподарської продукції, тобто сільськогосподарського призначення, а саме: рілля, сінокоси, пасовища, багаторічні насадження.

Ресурсний потенціал сільськогосподарських угідь і рілля ми досліджуємо у контексті кількісних і якісних

характеристик. Щодо кількісних характеристик, тобто площі сільгоспугідь і ріллі, то ресурсний потенціал Закарпаття найменший серед регіонів Українських Карпат, а також порівняно з Україною, в цілому. Так, на початок 2009 р. в Україні на одного мешканця припадало 0,79 га сільгоспугідь та 0,67 га ріллі, в регіонах Українських Карпат відповідно 0,39 і 0,26, а в Закарпатській області відповідно 0,33 та 0,16 га [8, с. 175-177]; [9, с. 109, 110].

В регіоні відбулися значні зміни у трансформації земельних ресурсів, передусім, сільськогосподарського призначення за землекористувачами, що характеризує табл. 1.

Таблиця 1 Загальна земельна площа та розподіл сільськогосподарських угідь за землекористувачами у Закарпатській області*, (на початок року, тис. га)

Категорії господарств	1991	1996	2001	2009	2009, % до:	
					1991	2009
<i>Всього земель</i>						
Всі категорії господарств	1275,3	1275,3	1275,3	1275,3	100,0	100,0
Сільськогосподарські підприємства	562,5	401,1	295,6	76,5	26,0	13,6
Господарства населення	61,2	227,8	286,0	366,0	598,0	128,0
Землі інших категорій	651,6	646,4	693,7	832,8	143,1	120,1
<i>Сільськогосподарські угіддя</i>						
Всі категорії господарств	475,9	471,1	463,7	453,2	95,2	97,7
Сільськогосподарські підприємства	358,7	231,0	161,8	58,2	16,2	36,0
Господарства населення	56,0	217,5	271,6	350,0	625,0	128,8
Землі інших категорій	61,2	22,6	30,3	45,0	73,5	148,5
<i>У т. ч. Рілля</i>						
Всі категорії господарств	196,0	199,2	201,4	200,6	102,3	99,6
Сільськогосподарські підприємства	152,6	112,6	82,2	36,8	24,1	44,7
Господарства населення	35,7	85,3	116,5	158,8	444,8	136,3
Землі інших категорій	7,7	1,3	2,7	5,0	64,9	185,2
<i>Сіножаті</i>						
Всі категорії господарств	97,7	96,6	92,3	95,2	97,4	103,1
Сільськогосподарські підприємства	69,5	38,7	26,4	5,8	8,3	22,0
Господарства населення	9,0	47,4	56,0	75,1	834,4	134,1
Землі інших категорій	19,2	10,5	9,9	14,3	74,5	144,4
<i>Пасовища</i>						
Всі категорії господарств	145,7	141,8	142,2	130,5	89,5	91,8
С/г підприємства	112,7	61,0	41,0	10,2	9,0	24,9
Господарства населення	-	70,3	83,9	95,3	-	113,6
Землі інших категорій	33,0	10,5	17,3	25,0	75,7	144,5
<i>Рілля, % до сільгоспугідь</i>						
Всі категорії господарств	41,2	42,3	43,4	44,3	x	x
С/г підприємства	42,5	48,7	50,8	63,2	x	x
Господарства населення	63,7	39,2	42,9	45,4	x	x
Землі інших категорій	12,6	5,7	8,9	11,1	x	x

*Розраховано за джерелом: [10, с. 120].

Починаючи з 1990 року (табл. 1), від суспільних землекористувачів вилучено 300,5 тис. га сільгоспугідь, в результаті співвідношення площ сільськогосподарських угідь істотно змінилося на користь господарств населення і на 1 січня 2009 р. становило 77,2%, а площа угідь сільськогосподарських підприємств склала 12,8%. Аналогічні тенденції стосуються і розподілу сіножатей і пасовищ за землекористувачами.

В цілому по Україні, співвідношення площ господарств населення і сільськогосподарських підприємств на початок 2009 р. становило відповідно 37,4 та 50,5%, а площ багаторічних насаджень в цілому 18,9 тис. га, з яких 14,0 відноситься до плодючих насаджень, а 4,9 тис. га до виноградників, що у 2,1 та 1,3 рази менше порівняно з 1995 р. [9, с. 120, 135].

Ще більша відмінність у кількісних характеристиках ресурсного потенціалу стосовно земельних площ та сільгоспугідь і ріллі в розрізі районів регіону за природно-економічними зонами (табл. 2).

Таблиця 2 Земельна площа та сільськогосподарські угіддя в розрізі районів Закарпатської області*, (на 1 січня 2009 р., тис. га)

Міста та райони області	Загальна земельна площа	Земельна площа сільськогосподарських підприємств та господарств громадян	У тому числі сільськогосподарські угіддя	З них:	
				рілля	сіножаті та пасовища
По області	1275,3	442,5	408,2	195,6	186,4
Низинна природноекономічна зона					
Берегівський	65,4	47,6	44,4	33,1	8,6
Виноградівський	69,7	46,0	44,1	30,9	10,3
Мукачівський	102,5	58,1	54,6	36,2	14,3
Ужгородський	90,2	52,8	47,8	29,7	14,5
Разом:	327,8	204,5	190,9	129,9	47,7
Передгірна природноекономічна зона					
Іршавський	94,4	39,0	34,2	15,2	15,3
Тячівський	181,8	45,0	39,4	9,4	25,9
Хустський	99,7	37,8	34,4	12,2	18,3
Разом:	375,9	121,8	108,0	36,8	59,5
Гірська природноекономічна зона					
Великобerezнянський	81,0	16,0	15,4	4,7	10,6
Воловецький	54,4	14,3	13,3	5,5	7,6
Міжгірський	116,6	32,1	28,5	8,0	20,6
Перечинський	63,1	14,6	14,2	5,4	8,7
Рахівський	189,2	27,9	27,1	2,0	25,0
Свалявський	67,3	11,4	10,8	3,3	7,1
Разом:	571,6	116,3	109,3	28,9	79,6
Природноекономічні зони, % до області					
Низинна	25,7	46,2	46,8	66,4	25,5
Передгірна	29,5	27,5	26,5	18,8	31,9
Гірська	44,8	26,8	26,7	14,8	42,6

*Розраховано за джерелом: [10, с.121].

Аналіз показників табл. 2 свідчить, що у низинній природноекономічній зоні загальна земельна площа становить 25,7% до обласного показника, у тому числі сільськогосподарських угідь 46,8%, з них ріллі – 66,4, а сіножатей та пасовищ 25,5%. У передгірній природноекономічній зоні загальна земельна площа становить 29,5% до обласного показника, а площа сільськогосподарських угідь – 26,5%, у тому числі ріллі – 18,8, а сіножатей та пасовищ – 31,9%.

На гірську природноекономічну зону припадає 44,8% загальної земельної площі області, а сільськогосподарських угідь лише 26,7%. Ще менша питома частка у цій зоні ріллі, яка становить лише 14,8 % до загальної площі по області. Виділяються гірські райони на фоні області щодо наявності сіножатей та пасовищ. Зокрема, на цю зону припадає понад 42,6% таких угідь.

Отже, найбільші перспективи для розвитку аграрного сектора регіону має низинна природноекономічна зона, де зосереджені найбільші площі сільськогосподарських угідь, в тому числі ріллі. Найменші у гірській зоні, оскільки тут істотна обмеженість орних земель, низька їх родючість та короткий вегетаційний період (90-210 днів).

Зважаючи на вище відмічене, можемо стверджувати, що в умовах Закарпаття кількісні характеристики ресурсного потенціалу сільськогосподарських угідь мають тенденцію до зменшення, а ріллі до збільшення, що простежується і за структурою земельної площі області (табл. 3).

Таблиця 3 Структура земельної площі, ступінь освоєння та розораності Закарпатської області*, (на 1 січня; тис. га)

Види земельних площ	Роки			2009 % до:	
	1991	2001	2009	1991	2001
Усього земель (територія)	1275,3	1275,3	1275,2	100,0	100,0
у тому числі:					

сільськогосподарські угіддя	475,9	479,7	453,2	95,2	94,5
з них рілля	196,0	201,4	200,6	102,3	99,6
ліси та інші лісовкриті площі	708,6	718,6	724,1	102,2	100,8
забудовані землі	48,2	43,4	45,2	93,8	104,1
відкриті заболочені землі	1,5	0,9	0,9	60,0	100,0
відкриті землі без рослинного покриву	22,5	14,5	15,0	66,7	103,4
води	18,6	18,2	18,3	98,4	100,5
Ступінь освоєння території, %	37,3	36,4	35,5	x	x
Ступінь розораності:					
- відношення площі ріллі до загальної земельної площі, %	15,4	15,8	15,7	x	x
- відношення площі ріллі до площі сільгоспугідь, %	41,2	43,4	44,3	x	x

*Розраховано на основі табл. 1 та джерелом: [10, с. 536].

Показники табл. 3 свідчать, що у 1991 р. 55,6% території області займали ліси та інші лісовкриті площі, а в 2009 р. площа їх становила 56,8%, тобто порівняно з базовим (1991 р.) збільшилась на 2,2%, або на 15,5 тис. га. Водночас площа сільськогосподарських земель за аналізований період зменшилась на 0,7%, або на 3,5 тис. га, а ступінь розораності (відношення площі ріллі до площі сільгоспугідь) зросла із 41,2% у 1991 р. до 44,2% у 2006 р.

За якісними характеристиками ресурсний потенціал сільськогосподарських угідь та ріллі Закарпаття також значно менший, ніж в Україні в цілому, оскільки в регіоні відсутні чорноземи і більшість ґрунтів окислені. Значним є ресурсний потенціал полонинських та лісових угідь, що збільшує можливості для нарощування виробництва екологічно чистої тваринницької продукції. Посилюють ресурсний потенціал сіножаті та пасовища на території лісового фонду Закарпаття. Згідно із Зведеним проектом організації і розвитку лісового господарства Закарпатського обласного управління лісового господарства, на його території нараховується 4,3 тис. га сіножатей та 2,9 тис. га пасовищ [3, с.19].

Характерною особливістю земель області є лісистість та невисокий відсоток площ, придатних для сільськогосподарського виробництва. Ступінь освоєння території і ступінь розораності є найнижчими і становить відповідно 37,0 та 15,7% при 71,0 і 53,7% по Україні. Земельні ресурси області для сільськогосподарського виробництва обмежені, сільгоспугіддя у загальній площі по країні становили на початок 2009 р. – 1,1%, орні землі – 0,6%. На жителя припадає 0,36 га сільгоспугідь та 0,16 га ріллі при 0,87 та 0,68 га по Україні [10, с.120]. Ще більші відмінності цих показників проявляються в розрізі природно-економічних зон регіону.

На процес виробництва активно впливає родючість землі, яка є матеріальною базою сільськогосподарського виробництва, а також для органічного поєднання інших виробничих ресурсів. Ресурсний потенціал села залежить і від розмірів, і від структури сільськогосподарських угідь, і від економічної родючості землі, тому вона при характеристиці складових ресурсного потенціалу повинна бути представлена як кількісними, так і якісними показниками [2, с. 12, 13].

Земельні ресурси, як складову аграрного ресурсного потенціалу, доцільно розглядати у взаємозв'язку з такими елементами навколишнього природного середовища, як клімат і рельєф місцевості, оскільки в сукупності вони формують напрям сільськогосподарського виробництва. Відмітимо, що специфіка розташування регіонів (областей) Українських Карпат, в тому числі й Закарпатської області, викликає необхідність залучення у сільськогосподарський оборот неякісних земель, освоєння яких потребує додаткових, передусім фінансових витрат і призводить до негативних тенденцій щодо формування ефективної структури аграрного ресурсного потенціалу.

ВИСНОВКИ

Таким чином, на основі здійсненого аналізу можна стверджувати, що структура аграрного ресурсного потенціалу і понині залишається незбалансованою й не відповідає сучасним вимогам господарювання, а технічний та інтелектуально-професійний рівень окремих складових частин зазначеного потенціалу надто низький, тому слід враховувати принципи його відтворення та закономірності розвитку з метою забезпечення раціональної величини та відповідної структури. В частині реалізованого виробничого ефекту системи ресурсів, аграрний потенціал, його функціональна здатність, повинна відповідати вимогам сучасних технологій виробництва продукції продовольства.

В результаті дослідження виявлено, що земельні ресурси сільськогосподарського призначення, як важлива складова аграрного ресурсного потенціалу, використовуються нераціонально, оскільки ступінь розораності та освоєння території регіону підвищується, а якісні характеристики сільськогосподарських угідь та ріллі знижуються. Значним є ресурсний потенціал полонинських та лісових угідь, що створює можливості у нарощуванні виробництва екологічно чистої тваринницької продукції в регіоні.

На перспективу дане дослідження слід продовжити у напрямі аналізу показників стосовно ефективності

виробництва продукції рослинництва на одиницю земельної площі (собівартість одиниці продукції, валовий і чистий дохід, вартість валової продукції в порівняних цінах, урожайність), оскільки використання земельних ресурсів характеризується не тільки показниками забезпеченості сільськогосподарськими угіддями і ріллею в розрахунку на душу населення, рівнем розораності і сільськогосподарської освоєння земель, які розглянуто в процесі нашого дослідження.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрийчук В.Г. Эффективность использования производственного потенциала в сельском хозяйстве / В. Г. Андрийчук. – М.: Экономика, 1983. – 208 с.
2. Газуда Л. М. Ресурсний потенціал аграрних підприємств в умовах трансформації відносин власності / Л. М. Газуда. – Ужгород : УжНУ, ПП „Медіум”, 2004. – 220 с.
3. Довідка про підсумки впровадження пропозицій лісовпорядкування у виробництво за 2005 р. по Закарпатському обласному управлінню лісового господарства / Державний комітет лісового господарства України; Комплексна експедиція Українського державного проектного лісовпорядного виробничого об'єднання. – Ірпінь, 2006. – 147 с.
4. Зінь Е. А. Регіональна економіка : [підручник] / Е. А. Зінь. – К. : «ВД «Професіонал», 2007. – 528 с.
5. Лендел М.А. Аграрний ресурсний потенціал у змішаній економіці / М. А. Лендел. – Київ: Наукова думка, 1993. - 143 с.
6. Лукинов И. Аграрный потенциал: исчисление и использование / И. Лукинов, А. Онищенко, Б. Пасхавер // Вопросы экономики. – 1988. - №1.
7. Пошкус Б. И. Выравнивание экономических условий хозяйствования / Б. И. Пошкус. – Вильнюс : Моклас, 1979. – 202 с.
8. Статистичний збірник „Регіони України” за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Олауленка. Ч. II. – Київ, 2009. – 757 с.
9. Статистичний збірник „Регіони України” за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Олауленка. Ч. I. – Київ, 2009. – 369 с.
10. Статистичний щорічник „Закарпаття 2008” / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гринник. – Ужгород, 2009. – 559 с.
11. Трегобчук В.М. Проблеми формування ресурсного потенціалу національного АПК в умовах ринкової економіки/ Ресурсний потенціал АПК у ринковій економіці: теорія і практика формування. Зб. наук. праць НАН України, Інститут економіки. - Київ, 1996.-148 с.
12. Фототов А. Г. Ресурсный потенциал: планирование, управление / А. Г. Фототов. – М. : Экономика, 1986. – 152 с.
13. Юзефович А.Э. Аграрный ресурсный потенциал: формирование и использование / А.Э. Юзефович. – Киев : Наукова думка, 1987. - 176с.